

منظر خیابان

تحلیل نسبت کالبد و معنا در خیابان انقلاب

محمد آتشینبار، پژوهشگر
دکتری معماری منظر.

Mohammad Atashinbar,
Ph.D candidate of
Landscape Architecture
babak.atashinbar@gmail.com

چکیده: خیابان از جمله فضاهای زیستی اجتماع است که لابه لای نگرش کالبدی به شهر گم شده و این در حالی است که اصلی ترین عنصر ادراک شهر، به حساب می آید. منظر شهری، دانشی است که خیابان را (نه ساختمان های آن را) به عنوان یکی از مؤلفه های اصلی کیفیت بخشی به شهر می شناسد.

طی سه دهه اخیر، خیابان انقلاب به عنوان

یکی از مهم ترین محورهای تهران، مورد توجه مدیریت شهری قرار گرفت. اما رویکردهای کلاسیک برای ساماندهی کالبد، نتوانست کیفیت مورد انتظار را به وجود آورد.

این نوشتار با توجه به مفهوم منظر خیابان، «منظر جلوی دانشگاه تهران» را به عنوان پهنه ای ویژه از منظر خیابان انقلاب تحلیل و رویکردی را برای مداخله در آن ارائه می کند. این رویکرد، سه هدف هویتی، عملکردی و زیبایی شناسی را مورد توجه قرار داده و از برخورد کالبدی با مقوله خیابان که به اقدامات سطحی می انجامد، پرهیز کرده است.

واژگان کلیدی: منظر شهری، خیابان، انقلاب اسلامی، هویت، تاریخ.

Street Landscape

Analysis of meaning and mass in
Enghelab (Revolution) Street

Abstract: Street is one of the living spaces of the society which is lost in the physical approach to city although it is considered as the main element to perceive the city. Urban landscape is a knowledge that assumes the street (not its buildings) as one of the main factors qualifying the city.

During the past three decades the Enghelab (Revolution) Street has attracted the urban management's attention, as one of the most important axes of Tehran. But classical approaches to organize the framework couldn't reach the expected quality.

شهرسازی دوره قاجار و خیابان‌های آن را می‌توان تداوم سنت ایرانی دانست که در تلفیق با رویکردهای جدید به تولید محصولی التقاطی منجر شده است. در دوره رضاخان، با تغییر شکل و مفهوم خیابان از سنتی به مدرن، تغییرات اساسی در منظر شهری تهران پدید آمد که ترکیب مدرنیسم برآمده از منشور آتن، جزئیات معماری ایرانی و زیبایی‌شناسی آن بود. همچنین ورود ماشین و تکنولوژی غرب نیز نقش خیابان را در دوره پهلوی اول و دوم تحت تأثیر قرار داد. به دلیل فضای سیاسی-اجتماعی آن دوران، خیابان‌ها از قواعد سیاسی حاکمیت پیروی می‌نمودند و نیروهای موجود اجتماع کمتر نقشی در پدید آمدن آن داشتند.

در دوره معاصر، خیابان‌ها، فاقد یک دکترین منظرین و هویتی هستند و رویکردهای ساماندهی خیابان در این دوره، تزیینی و جزءنگر است. خیابان انقلاب از مهم‌ترین فضاهای شهری تهران است که نام بزرگ‌ترین حادثه ایران طی چند قرن اخیر را نیز به دوش می‌کشد. اما تاکنون هویت‌های مستقل این خیابان مبنای ساماندهی فضایی آن قرار نگرفته است. خیابان انقلاب تنها جداره آن نیست که بتواند مستقل از فضا بررسی شود.

فرضیه

در چارچوب نظریه منظرشهری، خیابان انقلاب مسیری که تنها کالبد باشد، شناخته نمی‌شود؛ بلکه با حیات تاریخی و مفهومی‌اش نزد شهروندان تهران معنا می‌یابد. خیابان انقلاب، مجموعه‌ای از هویت‌های مستقل و در کنارهم چیده شده است که هر کدام منشأ تاریخی و فعالیتی مستقل دارند.

منظر خیابان چیست؟

ادراک ما از شهر، که آن را منظرشهری می‌نامیم (منصوری، ۱۳۸۹: ۳۴-۳۲) به پنج مؤلفه لاینچ (راه، لبه، گره، نشانه، محله) خلاصه نمی‌شود. درک ما از شهر وابسته به مؤلفه‌های بسیار زیادی است که حد و اهمیت یکسان ندارند. از آنجا که در شهرهای تاریخی و جدید، اقسام فضاهای شهری، که در حقیقت بخشی از خیابان هستند، سهم مهمی از ادراک ما از شهر را شکل می‌دهند، می‌توان ادعا نمود اساساً درک ما از شهر، چیزی براساس فهم خیابان استوار شده که از مهم‌ترین مؤلفه‌های سازنده منظر شهر است.

برای شناخت چستی منظر خیابان، لازم است ابتدا چند نظریه رایج در این حوزه مورد تحلیل قرار گیرد:

- لوکوربوزیه^۱: خیابان به عنوان میراثی از گذشته، منسوخ شده و دیگر کاربردی نخواهد داشت و می‌بایست به دنبال خلق جانشینی بهتر برای آن بود (Moughtin, 2004:129).
- کامیلو زیتته^۲: خیابان، عنصر اساسی عملکردهای حیاتی شهر محسوب می‌شود و تنها یک راه عبوری نیست. برای ساماندهی پانورامای خیابان می‌توان موارد زیر را مطرح کرد:

- حذف ناسازگاری‌ها میان سبک‌های مختلف ساختمانی.
- ارتقای کیفیت نمای ساختمان‌ها.
- ایجاد مجموعه‌ای از نشانه‌ها در مقیاس‌های مختلف (زیتته، ۱۳۸۵).
- کوین لاینچ^۳: شهر همانند یک بنای نفیس معماری، ساختمانی است که در فضا قد برمی‌افرازد، با این تفاوت که مقیاسی بزرگتر دارد و تنها با گذشت زمان شکل خود را می‌یابد. مردم در حالی که در شهر حرکت می‌کنند به مشاهده راه می‌پردازند و در امتداد راه‌ها است که عوامل محیطی گوناگون قرار می‌گیرند و با هم بستگی و ارتباط پیدا می‌کنند (لاینچ، ۱۳۸۷: ۳۰-۹).

- کریستوفر الکساندر^۴: خیابان‌های شهری، صحنه رویارویی اجتماعی است. خیابان، زمینه تعامل میان گروه‌های مختلف را فراهم می‌آورد که خود باعث تقویت نظم اجتماعی نیز می‌شود (الکساندر، ۱۳۸۱).

- ژان پیر لودانتک^۵: خیابان خارق‌العاده‌ترین ابداع بشر است. متأسفانه لوکوربوزیه از افرادی بود که برداشت درستی از آن نداشت و ارزشی در حد راهرو برای آن قائل بود. خیابان یک فضای زندگی مستقل است. در شهرهای جدید با سیاست‌گذاری‌هایی چون ساخت بزرگراه‌های چند طبقه، مفهوم خیابان در حال از بین رفتن است. از این گونه

ساخت و سازها می‌توان تحت عنوان «اقدامات ضد شهری» نام برد (لودانتک، ۱۳۸۷). مشاهده می‌شود که میراث باقی‌مانده از نهضت مدرنیسم، مسیری عاری از هرگونه حیات و جنبش‌های انسانی است؛ گروهی شهر و اساساً خیابان را مجموعه‌ای از توده و فضا می‌دانند که به‌صورت مستقل از هم وجود دارند. این نظریه محصول نگاه کلاسیک به شهر است که شهر را موجودیتی مستقل از انسان می‌بیند. در مقابل، گروهی، شهر را محصول زندگی اجتماعی می‌دانند. نظریه‌پردازان گروه دوم معتقد هستند که زندگی اجتماعی در طول تاریخ باعث پدید آمدن نمادهایی در شهر می‌شود که منظر آن شهر را می‌سازد. در واقع این نمادها عامل ادراک شهروندان از شهر هستند. «ماتلاک» نیز معتقد است که بیشتر تصمیم‌گیران، شهر را با استفاده از الگوی دکارتی طراحی اجزا طراحی می‌کنند (ماتلاک، ج ۲، ۱۳۷۹: ۵۸۷). گفته ماتلاک بدین معناست که بسیاری از متخصصین، توده شهر را به عنوان شهر می‌شناسند و درک درستی از شهر به عنوان یک کل پدیده‌شناسانه ندارند.

مشکل اصلی خیابان‌های امروز ما نیز، همین است که تنها توده آن، یعنی نمای ساختمان‌ها، همجواری و سبک معماری آنها به عنوان خیابان شناخته می‌شوند؛ در حالی که خود خیابان، یعنی فضای آن، مغفول مانده است.

از آنجا که خیابان، محل اصلی زندگی اجتماع در فضای شهر است؛ حافظه تاریخی سبب اصلی پدیدآمدن هویت‌های مستقل در خیابان می‌شود. بنابراین، اهداف اجتماعی مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری خیابان است: نیاز به امنیت، رشد، دلایل قومی، اقتصادی و... ویژگی اصلی در نگاه منظرین به خیابان، نقش آن در تولید فضاست. از آنجا که منظر خیابان مجموعه‌ای هماهنگ از هویت‌های مستقل خیابان را دربرمی‌گیرد، شروع رویکرد آن نیز، یک شروع مفهومی است و اساساً معنای خیابان نزد شهروندان است.

پهنه‌بندی مفهومی خیابان انقلاب

تهران از آغاز پایتختی، بستر اتفاقات و تغییرات بسیاری بوده است: تغییرات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و کالبدی. احداث باروی طهماسبی اولین اقدام رسمی برای آبادی تهران بود. بازار و مسجد ارگ حکومتی از اولین عناصر سازمان فضایی تهران به‌شمار می‌روند.

دوره پنجاه ساله پادشاهی ناصرالدین‌شاه تا انقلاب مشروطه، دوره رشد سریع کالبد شهر تهران بود. در این دوره دیوار صفوی در هم شکست، حصار و خندق جدیدی به شکل هشت ضلعی احداث شد که حد شمالی این خندق، خیابان انقلاب بود.

در دوره پهلوی اول، در فاصله زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ به علت تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، شهر تهران چهره‌ای دیگر یافت. خندق‌های پیرامون شهر پر شدند و جای خود را به خیابان‌های جدید دادند؛ خیابان انقلاب (شاه‌رضا) در شمال تهران محصول این دوره است. در این زمان بندهای تجاری و اداری در لبه خیابان تأسیس شد و خیابان هویت مستقل گرفت.

در طرح جامع ۱۳۴۸، به‌دلیل بی‌توجهی به بافت تاریخی و مرکزی تهران، نوعی گسیختگی میان بافت قدیم و جدید به وجود آمد. بخشی از بازار و مرکز شهر باقی ماند، اما فعالیت‌های اداری و تجاری مدرن در ساختمان‌های بلند و حد فاصل تهران قدیم و جدید، یعنی در خیابان انقلاب شکل گرفت: دانشگاه تهران، سینماهای مختلف، کافه‌ها، تأثیرشهر، مراکز اداری و بانک‌ها. شمال خیابان انقلاب، شمال شهر و جنوب

حیات تاریخی و مفهومی خیابان انقلاب، مجموعه‌ای از هویت‌های مستقل را در این خیابان ساخته است. این محصول، نمادهایی را تولید کرده که منظر خیابان انقلاب را شکل می‌دهد. با از بین بردن این نمادها، آیندگان درکی از خیابان انقلاب نخواهند داشت.

تصویر ۲: بین تصور مردم و
فضا یک رابطه برقرار است.
مآخذ:
غضنابپور، ۱۳۷۹: ۱۰۷.

The conceptual and historical life of the Enghelab (Revolution) Street has built a set of independent identities in this street. This product has made symbols that shape the landscape of this street. By eliminating these symbols, posterity will have no understanding of the Enghelab (Revolution) street.

خیابان انقلاب، جنوب تهران شد.

سال ۵۷، زمانی که تحولات سیاسی ایران به اوج خود رسید، خیابان انقلاب محل تعامل و ظهور تضادهای سیاسی - اجتماعی شد. در این دوران اخبار زیرزمینی در خیابان انقلاب رد و بدل می‌شد، ملاقات‌های انقلابی در این مکان انجام می‌گرفت و مرکز پخش پیام انقلاب در تهران و سایر نقاط ایران و جهان بود.

در دههٔ اخیر، رنگ و بوی هویت‌های گذشته تقلیل یافته است. بورس کتاب‌فروشی‌های تجاری بر راسته کتابفروشی روشنر غلبه یافته است. امروز خیابان انقلاب محلی برای عرضه محصولات چاپی و ابزار چند رسانه‌ای است.

خیابان انقلاب برای مردم تهران حامل معنایی است که محصول هویت‌های مستقل آن طی ادوار مختلف است (تصویر ۱):

- قاجار : مرز شمالی تهران
- پهلوی اول : تولد خیابان؛ مرکز اداری و تجاری
- پهلوی دوم : لبه تهران؛ مرکز تفریحی و روشنفکری
- انقلاب اسلامی : صحنه سیاسی؛ مرکز روشنفکری و سیاسی - اجتماعی
- دهه اخیر : کتاب درسی و تجارت رسانه‌ای

تحلیل منظرین جلوی دانشگاه

در کلیتی به نام خیابان انقلاب جلوی دانشگاه به عنوان یکی از پهنه‌های اصلی مفهومی آن است. عملیات احداث دانشگاه تهران در پانزدهم بهمن ۱۳۱۳، در محل باغ جلالیه آن روز، بین روستای امیرآباد و خندق شمالی تهران، آغاز شد. راسته روبه‌روی دانشگاه، تنها یک قطعه عادی رفت و آمد نیست. در حافظه اجتماعی و تاریخی ملت ایران حامل معنا و مفهوم خاص است. این بنای تاریخی از زمان احداث خود در مرز شمالی تهران تا به امروز شاهد ظهور مدرنیسم، گذران اوقات فراغت، فعالیت‌های روشنفکری، تضادهای سیاسی و بورس کتابفروشی بوده است.

"چند سال پیش، قبل از آنکه ظهور کتاب‌فروشی‌های زنجیره‌ای بزرگ، کتاب‌فروشی‌های کوچک قدیمی را از کار بر کنار کند کتاب‌فروشی کهنه‌کاری بود در یک ساختمان بسیار قدیمی به گمانم به نام ساختمان هنر. از طبقه‌های مرموز بالایی صدای تمرین پیانو و تمرین آواز را می‌توانستی بشنوی. هر از چندگاهی جوانی با یک ساز به دوش، و یا دختر بچه‌هایی با لباس باله از راهرویی گذر می‌کردند. در کافه طبقه اول که متعلق به یک خانواده یونانی عبوس بود، هنگامی که در انتظار آغاز فیلمی در سینمای همان پشت بودی، قهوه‌ای می‌گرفتی. از آن سینماها که فیلم‌های ناب و کمیاب در آن یافت می‌شد."^۶

خاطرات زیادی از این نوع، مفهومی به نام خیابان انقلاب را پدید می‌آورد که شناخت آن، شرط نخستین برای هر نوع مداخله کالبدی است (تصویر ۲). اگرچه اقدامات زیادی در زمینه ساماندهی خیابان انقلاب انجام گرفته، اما هیچ یک نه تنها در راستای هویت این خیابان نبوده بلکه خطرات جدی را در از بین بردن منظر شهری و خاطره معنایی خیابان انقلاب در بر داشته است، که برخی از آنها به اختصار بیان می‌شود:

اقتصادمحور شدن خیابان انقلاب

تبدیل خیابان انقلاب به بورس تجاری کتابفروشی به جای کانون روشنگری، مهم‌ترین خطری است که منظر این خیابان را تهدید می‌کند. البته در نگاه اول به دلیل صبغه فرهنگی، این فعالیت واجد ارزش تفسیر می‌شود؛ اما از بین رفتن هویت فرهنگی و اجتماعی خیابان و غلبه روحیه تجاری، محصول این رویکرد است. فروش نوارها و لوح‌های فشرده آموزشی با غلبه وجه تجاری آنها نیز دلیلی مزید بر علت است. در واقع خیابان انقلاب در حال تبدیل شدن به بازار فرهنگ اقتصادمحور است.

تغییر ترکیب جمعیتی خیابان انقلاب

تبدیل خیابان انقلاب به بورس کتاب‌فروشی آموزشی، ترکیب جمعیتی را برهم می‌زند. انتشاراتی‌های خصوصی و پرسابقه در حال واگذاری جای خود به سازمان‌های دولتی هستند. این مؤسسات شخصیت غیر رسمی و خصوصی داشتند. رشد رسانه هم در جهت تضعیف کاراکتر منظرین خیابان برآمده است. رسانه‌های مختلف نیاز به حضور در فضا را کم می‌کند؛ در گذشته جلوی دانشگاه محل مبادله اخبار غیررسمی و

زیرزمینی بوده که اکنون در فضای مجازی قابل انجام است. در واقع خیابان انقلاب، در گذشته، یک بازار برگزیده و مفر روشنگری بود. اما امروز، همچون سایر فضاهای شهری، پذیرای همه اقشار است و مکانیت گذشته را ندارد.

انتقال کاربری‌های مرتبط با هویت منظرین خیابان انقلاب

کاربری‌هایی که مرتبط به زندگی اختصاصی و اجتماعی دانشجویان بوده، در حال کم‌شدن است. لباس‌فروشی‌ها و کافه‌های ارزان‌قیمت از جمله این کاربری‌ها هستند. مسکونی‌های پشت این کاربری‌ها نیز زیر فشار بازار کتابفروشی‌ها و انتشارات در حال از بین رفتن هستند. این تغییر در برجسته‌شدن ماهیت اقتصادی آن تأثیرگذار است. به عبارتی، توسعه‌فعالیتی این خیابان در جهت تقویت هویت آن نیست.

تغییر کالبد، تبدیل ریزدانه به درشت‌دانه در خیابان انقلاب

مالکیت‌های خصوصی و خرد به مالکیت‌های درشت‌دانه تبدیل شده است؛ روند حرکت تبدیل ریزدانه بخش خصوصی به درشت‌دانه بخش غیرخصوصی نشان از تغییر مفهوم فضا دارد. به علت تغییر دانه‌ها و کاربری‌ها، فعالیت‌های عمق خیابان نیز تغییر کرده و دیگر به سمت جذب و مکث دانشجوی و روشنفکر و طرح مسایل فرهنگی - اجتماعی پیش نمی‌رود. این مسئله سبب حرکت به سمت روحیه خنثای اجتماعی، غلبه بخش تجاری و اقتصادی، پراکنده کردن فعالیت کتاب و کتابفروشی و عدم امکان مکث برای فعالیت‌های روشنفکری می‌شود.

جمع‌بندی

منظر خیابان انقلاب، شناخت هویت‌های مستقل آن، ارتباط آنها با یکدیگر، شناخت نمادها و شناخت زندگی امروز و الزامات آن است (تصویر ۳). خیابان انقلاب لبه تهران

است و شمال و جنوب تهران را می‌سازد؛ مرز اجتماع دوقطبی تهران امروز است. مطالعات نشان می‌دهد که این خیابان به عنوان یکی از محورهای دوره مدرن تهران، نقطه کانونی فعالیت‌های بسیاری بوده است؛ فعالیت‌هایی که هریک هویتی مستقل برای خیابان انقلاب تولید کرده‌اند.

محدوده مقابل دانشگاه به عنوان یکی از پهنه‌های هویتی مستقل در خیابان انقلاب، اتمسفری دارد که محصول تاریخ آن است. این محصول، نمادهایی را تولید کرده که هم عینی (فعالیت‌ها) و هم ذهنی (خاطرات، تاریخ، کشمکش‌ها) هستند. این فضا، مرکز سیاسی و روشنفکری تهران از دوران بعد از بهارستان بوده است. حفظ ویژگی‌های هویتی و تاریخی خیابان انقلاب برای تداوم هویت منظرین آن لازم و ضروری است ■

منابع

- اسعدی، مهدی (۱۳۸۹) آرشیو پژوهشکده نظر.
- الکساندر، کریستوفر (۱۳۸۱) معماری و راز جاودانگی، ترجمه: مهرداد قیومی بیدهندی، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- زیته، کامیلو (۱۳۸۵) ساخت شهر بر اساس مبانی هنری، ترجمه: فریدون قریب، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- غضبانیور، جاسم (۱۳۷۹) از آسمان ایران، ترجمه: کتابون شیبانی، انتشارات تیس، تهران.
- لودانتک، ژان پیر (۱۳۸۷) کارگاه منظر، پژوهشکده نظر، تهران.
- لینچ، کوین (۱۳۸۷) سیمای شهر، ترجمه: منوچهر مزینی، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ماتلاک، جان.ل (۱۳۷۹) آشنایی با طراحی محیط و منظر (جلد دوم)، سازمان پارک‌ها و فضای

تصویر ۳: طرح جدید میدان انقلاب؛ میدان قدیمی با عنصر یادمانی‌اش، نماد بزرگ‌ترین حادثه تاریخی ملت ایران (انقلاب و دفاع مقدس) در دوره معاصر بود. نماد جدید با از بین بردن معنای محیط، عدم ادراک آیندگان از هویت ملی این مکان را در پی خواهد داشت. عکس: مهدی اسعدی، ۱۳۸۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سبز شهر تهران.

- منصوری، سید امیر (۱۳۸۹) چيستی منظرشهری، بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظرشهری در ایران (۳۰-۳۳)، مجله تخصصی منظر، پژوهشکده نظر، دوره اول، شماره نهم، صص ۳۰-۳۳.
- Mughtin, Cliff (2004) Urban Design, Street and Square, SPON Publishing.

پی‌نوشت

این مقاله برگرفته از مطالعات رساله دکتری نگارنده در دانشگاه تهران در زمینه منظر خیابان است که زیر نظر دکتر سیدامیر منصوری در حال انجام است.

۱. Le Corbusier
۲. Camillo Sitte
۳. Kevin Lynch
۴. Christopher Alexander
۵. Jean Pierre Ledanterc

۶. بخشی از خاطرات مدیر یکی از کتابفروشی‌ها.